

AZ OBJECTÍV IDEALISMUS

ÍRTA

PROHÁSZKA OTTOKÁR

BUDAPEST, 1915

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

*Felolvasás a M. Tud. Akadémia ünnepélyes
közgyűlésén: 1918 május 9.*

FRANKLIN-TÁRSULAT NVOMDÁJA,

Mikor nagy megpróbáltatások korában a háború fúriái száguldanak végig a világon s a legmagasabb cultura ellenére is kifakad az öntudat alatti mélységekből az ősi barbárság, mely vassarokkal tapos nemcsak virágot, hanem szerető kebleket s imádkozó ajkakat is: akkor nem az a legnagyobb szenvedése a léleknek, hogy millió sír nyílt meg s hantom lódott fel idő előtt, hanem inkább az, hogy mind ez a szörnyű barbárság és kín tényleg ránk szakadhatott. A cultura ugyanis bizonyos optimismusra nevel rá minket s bizalmat ébreszt bennünk a jóságnak s jólétnek győzelmes térfoglalása iránt; feledteti az ösztönös vadságot s az eszmény ellenes, erőszakot; mikor pedig a háború rémségei közénk vágnak, mint izzó meteorok, mint saját haladásunk ellentétjein kitüzesedett, pusztító ha-

talmak, akkor egész valójában megrendül az emberiség lelke s minél eszményibb az érzése, annál jobban szenved. Mintha sötét, rémes árnyak estek volna a culturvilág színpompás képére s üszkös, égési foltok lepték volna el hímes virányait. Azt hittük ugyanis, hogy ez a világ a mienk s hogy édes anyai kebel, mely tele van szeretettel s édes tejjel; azt gondoltuk, hogy a cultura az öröm s boldogság forrásait fakasztja s legyőzi az embertelen valóságot, melynek csak meg nem értés s mythologia adott Medusa-arczot; mikor pedig millió ifjú lélekbe beleborzong a halál fagya s a pokoli hatalom, a «rossz», véres zászlók alatt vonul föl a modern világ színterén, hogy tüntessen a jóság gyöngesége^ az észszerűség tehetetlensége s a régi «bête humaine» változatlansága mellett: akkor már nemcsak a szemekre, hanem a lelkekre is borulnak fekete árnyak és sokan skeptikusokká lesznek reményeik s eszményeik iránt. Ilyenkor jelentkezik a nagy kétség az élet értelme s a cultura értékei iránt, – ilyenkor settenkedik körülöttünk a Skepsis eszményeink igazsága s való tartalma

iránt – s ez már nem egyeseknek, hanem az emberiség lelkének kínja, – de éppen ezért ilyenkor van szükség az eszményeknek s azok tartalmának revisiójára. Világosan kell látnunk, hogy eszményeinknek mi is a tartalmuk s hogy voltaképen mily sphaerába vannak beleakasztva. Az értékek nagy elértéktelenedésében tisztába kell jönnünk a felől, vájjon ez eszmények csak symbolumok és abstractiók-e, melyekben mythologia, vallás, ethika az emberi lélek bizonyos szükségleteit tükrözteti, vagy pedig metaphysikai valóságok, melyek a történeti élet s az anyagi lét sphseráin túlra érnek s minket is oda kapcsolnak. Az öntudat nem lehet hajó iránytű nélkül s ép azért szüksége van irányításra a szellemi világban, s a cultura legnagyobb problémája az lesz, hogy ezt a bekapcsolást miképen végezze. Vájjon kizárólagosan anyagba, természettudományokba s termelésbe kapcsolódjék-e – ez volna a rationalismus s a történeti materialismus álláspontja, – vagy vajon subjectiv eseményekbe s ideológiákba – ezek a subjectiv idealismusnak mindenféle kiadásai

– vagy pedig az ideáloknak megfelelő, bár általunk tüzetes és sajátlagos fogalmakkal ki nem meríthető valóságba; ez utóbbit teszi az objectiv idealismus, minden, a szellemi világba s Istenbe vetett hit.

Első kérdésem mármost az, hogy mi állít minket e probléma elé s honnan veszi az magát?

Ez a nagy probléma egy nagy tényből való, a belátó észnek s az érző szívnek abból a nagy szükségletéből, hogy rá vagyunk utalva, hogy az életnek ne csak physikai s physiologiai, ne csak gazdasági s politikai értelmet, hanem etnikai s vallási jelentést is adjunk. Látom, hogy belenövök egy felsőbb s finomabb sphaerába az értelmi, ismeret erejében, mely új meglátásokat ad, a milyenekre másutt nincsenek szemek, sem érzékek. Ez az ismeret közöl velem metaphysikai adatokat, lényegfogalmakat, – elveket, milyenek az ellentmondás, az azonosság, az okság elvei s ráképesít nagy világösszefoglalásra s ez által világlefoglalásra. Azonban a szellemi világot nem annyira az adatismeret jellemzi, mely

kisebb-nagyobb lehet s mely közös lehet a legkülönbözőbb emberekben, hanem inkább az, a mit a lélek önmagából állít bele a világba; mindaz, a min megvan a lélek sajátos kezenyoma. Kell ugyan, hogy az ember folytonos kapcsolatban álljon az objectiv valósággal s hogy a reáltudományok alapján építse föl szellemi világát; de ez a kapcsolat s az e réven kiemelt ismeretek még csak nyers terméskövek s mindezen felül állnak a léleknek világeligazodásai, – az ő philosophiai, erkölcsi, művészi reactiói, – az ő legeslegesajátosabb tényei s művei, melyekkel válaszol a külvilág benyomásaira. Ezen a fokozaton s ebben a zónában támad az életnek új értelme új célokkal, új tartalmakkal és mértékekkel s itt nyílnak az embernek új orientációi az erkölcsi események s a végtelenség mystikája felé. Ezeket az új értékeket már nem chemiai reagentiákkal, nem is kézzel s szemmel, sőt nem is csak észszel, hanem -megérezéssel is kell kezelni. Az erkölcsi magatartás s az ember egész belső világa ugyan szintén értelmi elveken alapul, de különben ez a világ csupa

értékelés, csupa megézés s nem azon fordul itt meg minden, hogy a száraz elveket dialektikai formájukban csak értjük-e, hanem a megértést föltételezve attól függ minden, hogy mily finom megézéssel értékeljük az erkölcsnek követelményeit, – hogyan mérlegeljük azt, a mivel másnak tartozunk s hogyan adjuk azt meg neki, – mily tisztelettel, mennyi lelki ismeretességgel s megértéssel. Ennek a belső világnak stílusai vannak, – van melege s emelkedettsége, – van tisztasága s átlátszó-sága a legkülönbözőbb mértékben. Némelyik alig érzi meg magát s erkölcsi fölényét; másnak meg az elmélyedés, a finomodás, a tisztulás igénye is, szenvedélye is. Ez a szellemi, erkölcsi világ, mely az emberi lélekben nyílik, valami nagy újdonság, – egy új elem, mely felfelé visz, – melyből lehet sok, lehet nagyon kevés, pl. az alacsony érzésű emberben, de a melynek mégis minden morzsája is nagy kincs és semmivel sem pótolható; olyan mint az aranszemer, mely ha szemernyi is, akkor is arany.

Ez az eszményi, szellemi világ öntudatunk-

ban nyílik meg. Igaz, hogy biológiába gyökerezik a psyche s gyökérszálaait vér öntözi s áztatja; igaz, hogy hangulatai idegáramoktól is függenek s maga az élet complicált physiologiai, biológiai, s pszichologiai folyamat; de az életfolyamatban új életreactiók jelentkeznek, melyek mindentől eltérő tartalmakat, új célokat, eszményeket s kötelességeket tűznek elénk és új nagyságnak s kiválóságnak méreteit diktálják ránk. Ezek szerint akarhatom s megteremthetem enmagamat, s ez az öntudatos akaratom az én tulajdonképeni önmeghatározásom.

Sajátos dolog azonban, hogy jóllehet ez az eszményi világ öntudatunkban nyílik, azért mégis superindividuális; benne van az individuumban, de úgy, hogy az individuum fölött áll. Nem a környezet a megteremtője, jóllehet befolyásolja, hanem egy felsőbb sphaerának immanens céljaiból, eszményeiből s mértékeiből való. A szellemi világban nem a környezet a «spirítus rector», hanem megfordítva, a szellem a «génus loci»; az varázsol a helyből, a környezetből szebb világot;

azért nincs a léleknek, a géniusnak bárhol is az az iránya, hogy a környezethez, a világhoz föl-szálljon mint valami felsőbbhöz, hanem megfordítva történik, t. i. a szellem, a génius emeli a világot s a társadalmat. S nemcsak emeli, de megalkotja s alakítja is azt. Hiszen a külső cultura már csak funkciója a szellemnek, s a társadalomban is eszmények, hitek, erkölcsi kapcsolatok, akarások s érzések által kapcsolódik ember emberhez; a lelki tartalmak különbözőségeiből alakulnak ki a fajoknak s nemzeteknek munka által támasztott s kifejlesztett differentiálódásai; s végelemzésben a haza, a nemzet, az állam, az egyház, a család mind csak eszményi kapcsolatok által állnak fön-n. Hazája, nemzete, családja nincs az állatnak. Földön, erdön, hegyen az állat is jár, de abból s attól nem lesz haza, sem történelem. A haza a közösség lelkétől, a néplélektől, milliók küzdő s dolgozó és eszményi közösségétől lefoglalt s átítatott föld s azt a rajta folyó életet, mely a térben s időben milliókkal közös, történelemnek hívjuk.

A háború bizonyára szintén megérezte

velünk a szellemi világ sajátos valóságát s az ideálok szükségességét s ébresztette és növelte az összetartó erőknek tiszteletét; emelte a tekintély, a fegyelem, a kötelesség, a hagyományok szentségét. Íme tehát a világnak s a létnek ép oly szükségképen van szellemi s etnikai értelme, mint a hogy van fizikai és gazdasági jelentése, s ez a körülmény hívja ki a philosophust annak a régi problémának megvilágítására: vajon az a szellemi világ tisztára csak ideológia s csinált eszményiség-e? Vajon csak szükségképeni s gyakorlati reakciója az a psychének a környezetre? Vajon az emberiség óriási erőfeszítéseit, melyeknek forrását s ellenértékeit a reális világban nem találni, subjectiv idealismusból, vagy romantikából, vagy változó, chamseleoni ideológiákból magyarázzuk-e? Gondolhatjuk-e, hogy mindazok az eszmények, melyekből élünk, csak subjectiv s üres fogalmak s nem kell-e ellenkezőleg, éppen a legnagyobb valóságot, az erkölcsi, kötelességtudó s ideális ember-tudatot hordozó tényezőknek, az eszményeknek, objectiv alapozást adnunk s azokat egy

superindividuális szellemi valóságba belekapcsolnunk?

Erre válaszom, hogy csak hasznossági reakciókkal – akár a történeti materializmus, akár a Pragmatizmus fogalmazásában, – vagy csak subjectív idealizmussal lehetetlen a szellemi világot, tehát az embervilágot megconstruálni. Térjünk ki először ez utóbbira.

Kantnak philosophiája subjectív Idealizmus. Az ő eszményei, milyenek Isten, lélek, halhatatlanság, szabadság, kötelesség, követelményei ugyan az emberi természetnek s az öntudatban pattannak ki mint reakciói a psychének a minket környező, ismeretlen világra; de Kant philosophiája az eszmények tartalmáról s valóságáról mit sem tud. Az eszmények tehát csak schémák s abstractiók, melyek lelkünkben izzanak, melyeknek befolyása alatt állunk, de a melyek voltaképen csak subjectív jellegűek s minket egy felsőbb világgal nem hoznak kapcsolatba. Méltán vetődik akkor fel a kérdés, hogy tehát mit fog meg velük a lélek. Mi az, a mit kifejeznek? Oly subjectív reakciónak nézzük-e azokat, mint a milyenek a világoosság

s a színek, melyeket az aetherrengés, vagy a milyenek a hang s a zene, melyeket a levegő hullámai váltanak ki bennünk? Valami oly organikus alkalmazkodásai-e azok az én-nek, a milyen alkalmazkodásokkal helyezkedik be az élet, mikor a vízben kopoltyút vagy uszonyt, a levegőben tüdőt s szárnyat formál? A pragmatista felfogás szerint így reagálna az öntudat is az őt környező világra s ily organikai reactió erejében alakítana magának a lélek is neki megfelelő uszonyt s szárnyat, s ezek volnának az eszmények.

De hát a subjectiv idealismus nem akar az eseményeknek csak ily pragmatista jelleget s magyarázatot adni, mert ezáltal letörülné róluk az ismeret jellegét, mely abban áll, hogy a fogalom valamit, valami valót mond s ezt a mondását igazságnak hívjuk. Az uszony nem fejezi ki a vizet; a szárny nem fejezi ki a levegőt. Bele való mint orgánium, de nem róla való, mint kifejezés és fogalom. Már pedig az eszményekkel máskép vagyunk. Azok mondanak s jelentenek valamit; azok fogalmak, tehát fognak valamit s önmagukat tagad-

nák, ha semmit sem fognának. A Pragmatismus le akarta törölni a jelentést; ki akarta küszöbölni a fogalmakból az objectiv kifejezési jelleget; csakhogy ezzel ugyanazon nyaktíló alá került, mely a skepsist kivégzi. Mert a Pragmatismus is, mikor az igazat ignorálni vagy tagadni akarja, végre is valami igazat akar mondani s ha azt akarja, akkor már ismereti kategóriát állít.

Tehát az eszményeknél is azt kell kérdeznünk, hogy mi a tárgyuk. Minden fogalomnak s eszmének s eszménynek egyetlen egy igazolása van, s ez tárgyi tartalma. Más igazolása nem lehet. Hiszen a fogalom fogni, a gondolat jelenteni akar valamit. Az eszménynek sem lehet más igazolása, mint épen az ő objectiv tartalma, vagyis az, hogy valóságra támaszkodik. Ez objectiv alapozás s tárgyi valóság nélkül a subjectiv idealismus eszményei csak formák. Formákat, – mondjuk – bögréket emelgetünk bennük s tologatunk ide-oda; de hogy mi van a bögrékben, arról semmit sem tudni; – sőt, a mi még nagyobb baj, nem lehet tudni, hogy van-e bennük egyálta-

lában valami. így azután magunkba zárkózunk el e fényes, ragyogó kategóriák által s nem érintkezünk az ő révükön egy fölöttünk álló valósággal. Úgy teszünk, mintha csillámló kristálypoharakat hajtogatnánk, de nem innánk, mert üresek, – mintha hegyi kristályból készült tálak s tányérok előtt ülnénk, de csak széllel, csak irreális ideákkal töltekeznénk, – mi lesz ennek a vége? Éhen halunk. S tényleg úgy van: a subjectivismus önmagát emészti föl, akár a filozófiában, akár a morálisban. Valóság, tárgyiség nélkül a legragyogóbb eszmények sem segítenek rajtunk! Csak a fölöttünk álló, a nálunk jobb s magasabb valóság adhat értéket s erőt az eszményekbe. Ha ez nincs s ha eszményeim csak értelmeknek reflexei, akkor nem állnak fölöttem s végre is ideológiává válnak, álmok szövedékeivé, a bergsoni «jaillissement» színjátékaivá s sziporkázó gondolat-rakétákká lesznek.

S mivé lesz akkor a mi szellemi világunk s a mi tulajdonképeni kulturánk? A cultura magasabb javakat foglal össze, – egy szellemi világot állít s teremt és csak azon az állításon

s ezen a magaslaton tartja fönn magát. A culturához nem elég az exact tudás, nem elég a természettudomány. A cultura ép oly kevéssé természettudomány, mint a hogyan nem természet. S a különbség cultura és természet közt épen az, hogy ellenére annak, hogy mindkettőben erők dolgoznak s energiák pattannak s fejlődnek ki, mégis a culturában ezt az egész történést lehetetlen exact, matematikai kifejezésre hozni; nem lehet épen azért, mert vannak a culturában más szellemi valóságok is, vannak ethikai s vallási eszmények, törvények, célok, szándékok s motívumok. A mi öntudatunkat nem meríti ki a természettudományos kifejezés, mint a hogy nem mond mindent, sőt alig mond valamit, a ki azt mondja, hogy a látás rezgés. Van a mechanikai történésen kívül rengeteg sok tartalom és érték, melyet ha tekintetbe nem veszünk, ürességek s hiányok tátongnak öntudatunkban, melyek mint ki nem elégített várakozások s csüggedések és mint elnyújtott, elgyötört s örömtelen lelkiállapotok jelentkeznek bennünk. Ez nem élet, hanem haldoklás

s az élet bizonyára rosszul van beállítva, ha haldoklásnak van szánva. Ily beállítást nem is tűr el; inkább szakít minden philosophálásal. Szakít a subjectiv idealismussal is. Mert végre is mit nyújtunk a radicális életrealismusnak, ha az eszményeket csak kategóriáknak, csak vetületeknek, csak lelki reflexeknek tartjuk? Hogyan emelkedünk föl rajtuk, mikor nincsenek fölöttünk, hanem, mi vagyunk ők, s hová emelkedünk föl általuk? Ha meg is hódítjuk, a-világot s hasznosítjuk is természet-tudásunkat boldogabb s egészségesebb életberendezésben, de azért soha el nem tüntethetjük a nagy ellentétet a minket környező, anyagi világ s a magát másnak, subjectumnak érző öntudat közt. Ez az öntudat szemben látja magát az egész világgal s más valaminek, azaz hogy valakinek érzi magát s nemcsak szemben áll vele, hanem fölényesen emelkedik ki belőle. Ez a fölényesség nem physikai, hanem metaphysikai, vagyis ez a szellemi lét fölénye. A subjectiv idealismusnak elégtelenségét legközvetlenebbül az ethikában érezzük meg. Az ethikának elvei ugyanis metaphysikaiak,

vagyis magában a tökéletesség ideáljában vannak bizonyos követelések velünk szemben, melyek nem tautológiák, – milyen pl. az volna, hogy a mit tenni kell, azt meg kell tenni, – hanem melyek kötelességeket jelentenek, még pedig nemcsak értékeléseket s relativ kijelentéseket, hanem szigorú elveket. De ha ezek az ethikai ideálok csak reflexek s abstract fogalmák, akkor nem állhatnak fölöttünk, hiszen tőlünk vannak. Ha pedig azt gondoljuk, hogy az igazság, a jóság, ártörvény s szabadság az autonóm «én»-nek immanens elemei s alkatrészei, akkor az az, «én» istenül. E ponton a subjectiv idealisnms objectivvé lesz, de ugyanakkor pánthéismussá is fejlődik. Méltán ráismerhetünk e logikai fejlődésben is arra a követelményre, hogy a subjectiv idealismus abstractióit, legyenek azok bármily eszmények, okvetlenül tartalommal kell kitöltenünk; kell az eszményt valami abszoluttal összekapcsolni; de nem úgy, hogy maga az «én» legyen az az eszményi valóság; hanem úgy, hogy mi magunk egy fölöttünk álló, szellemi világba kapcsolódjunk.

Hasonlóképpen nem magyarázhatjuk ki az eszményeket társadalmi vonatkozásokból sem s nem építhetjük föl azokat oly alapokra s követelményekre, melyeket csak társadalmi tekinteteből veszünk. Természetes ugyan, hogy az ethika az egyedet a társadalomba, a közösségbe kapcsolja bele, de az ethikának, tehát a culturának is a végcélja nem rejlik a társulásban, sem a társadalmi formák tökéletesítésében, hanem fordítva áll a dolog, t. i. magának a társadalomnak fejlettségét s kiválóságát azon mérjük, hogy mennyire alkalmas a kiváló egyedi, szellemi élet kiváltására s hogy mily mértékben nyújtja az egyedi fejlődés föltételeit s mint szolgálat módot arra, hogy az egyedek élete az öntudat előkelősége, tisztasága s lelkesége által magasabb szintájra emelkedjék.

Az ethika eszményeit nem magyarázhatjuk a család, faj, nemzet, a haza és emberiség iránt való kötelességeinkből, – nem magyarázhatjuk abból a körülményből, hogy mi ezeknek részei vagyunk s következőleg, hogy miután a család, nemzet, emberiség az egye-

dek fölött mint részek fölött állnak, nekünk ezek céljainak elérésében eszközökül kell szolgálnunk s magunkat értük, ha kell, föl is áldozunk. Ez esetben ugyanis az ethika szellemi világa csak ideológiai vetülete volna a társadalmi létnek s ha valaki azt kérdezné, hogy mi az eszmény, azt kellene felelnünk, hogy az eszmény a társadalom fölényének reflexe ember s egyedi lét fölött.

De ez nem állja meg helyét. A társadalom végre is csak azt jelenti, hogy az egyed mellett sok más egyed áll egymásra utalva, de mindegyik végre is nem ér többet, mint én magam. Az az egész is, melyből az az «én» való s melynek részét alkotja, igényt tart ugyan szolgálatára, de viszont sehogy sem elégti ki az egyed lelkét s meg nem határozza, még kevésbé meríti ki maga ez a sokféle társadalmi viszony és szolgálat az élet s az öntudat tartalmát. Ha ugyanis az emberi életnek tartalmát s az öntudatnak érzési, kedélyi s akarati világát leltároznék, annak csak nagyon kis része volna társadalmi vonatkozású; mert ez a kérdés, hogy használ-e vagy nem

valami a köznek s kívánja-e ezt vagy azt tőlem a társadalom, aránylag igen kevés esetben vethető fel, úgy hogy az emberi öntudat szándékainak, vágyainak s akarásának, szóval egész magatartásának elenyésző kis része áll társadalmi ellenőrzés alatt. Az ember élete, annak legegységibb, legmélyebb s legintimebb világa magántermészetű s oly régiókban van elhelyezve, hol az ember csakis lelkiismeretével s eszményeivel áll szemben. Azután vegyük az embereknek átlagos életét, a mint az be van fogva a köznapi szürkeségbe, apró-cseprő foglalkozásoknak, zabhegyező semmiségeknek vagy szellemtelen irodai s házi munkának robotjába; bizony ez az egész társadalmi természetű automatizmus nem hogy nem ad értelmet az életnek, hanem ellenkezőleg, kiált értelem után. Mindez semmikép sem emeli az élet szintjét, hanem ellenkezőleg, lenyomja s elsötétíti azt. A köznapi társadalmi élet és munka valóságos gépekké, unatkozó motólákká fokozza le az embereket s nem hogy szellemet nem ad, hanem öl szellemet s látni való, hogy csakis a szép, nemes, harmó-

nikus lelkek tudnak az ilyen életbe is fényt és színt belopni. Nem is lehet az másképp, mikor a társadalmi tekintet nem individuumot, hanem tömeget reguláz, tömeget tart rendben, azt irányítja; mikor bizonyos általános, parancsoló szükségességeket állít létbe, melyeknek természetesen meg kell felelnünk, de azért az ember etnikai igényeit s etnikai tartalmát nem az a tömeg-tekintet, hanem ellenkezőleg az individuum öntudatában külön jelentkező s a tömegtől független eszményiség elégti ki.

Hozzá tehetem azt is, hogy a társadalmi vonatkozás eo ipso külsőséges és másodrendű valami, már csak azért is, mert lehetséges, hogy valaki a társadalmon kívül él, hogy Robinson Crusoe sorsa éri s ez esetben is az erkölcsi eszmények teljesen érvényben lennének, mert azok szerinti igazodással az ember végre is magának vagyis inkább annak a vele kapcsolatos, superindividuális eszményi hatalomnak tartozik. Ismétlem, szívesen elismerem, hogy az egyén a nemzetnek, a hazának, a társadalomnak része lévén, a mint ő maga rászorul ezekre, úgy viszont ezek is méltán igényelhet-

nek szolgálatot s áldozatot is az egyéntől; de végtelenül túl lőnénk a czélon, ha azt állítanék, hogy a társadalmi tekintet fémjelzi s határozza meg az emberi élet etikáját. A társadalom kér az etikából, de nem teremti azt meg s nem elve annak.

Tehát a társadalmi tekintet, bár fontos, de alárendelt, s így az ethika nem sociális, hanem superindividuális, metaphysikai érték. Az ethos nem a társadalomból, hanem az egyénnek metaphysikai kapcsolatából, az eszményeknek idő-, nemzet-, s emberfölöttiségéből való; az ethos világfölényes, örök érték. A bennünk érvényesülő, eszményi jóság és szentség, ez a belénk lenyúló szellemi világ adja meg az ethos világfölényességét; ez kötelez, ez igazít el s ezzel szemben a mi különben népszerű eszményeink, is, milyenek a haza, a nemzet, az emberiség és testvériség, a munka és haladás, csak másodsorban állnak; ezek mind már csak következmények s elvonások. Sőt miután az egész cultura s az egész világ csak egy esetét alkotja a világtörténetek lehetőségeinek, föl kell vennünk; ezen

világ s minden egyéb empirikus valóság fölött valamit, a mi nem relatív, nem részlet, nem eset, s a mi tulajdonképpen értelmet ad a tényleg meglévőnek. «Das Absolute ist das echte Ganze, das wirklich Ganze», mondja jól egy újabb német philosophus, s ez az abszolút valóság a mint oka a világnak, úgy forrása a szellemi világ hozzánk való leszűrönközésének, az 'ideáloknak.

Sohasem érezni ezt oly élénken, mint ilyenkor, mikor életet, vért, mindent oda kell adni – s miért? Azt mondják, hogy a hazáért, a társadalomért, a jog s igazság védelméért, a szabadságért! Hát bizonyára ezekért is; de legvégső elemzésben nem ezekért a közbevetett ideálokért, hanem a bennem megnyilatkozó, superindividuális jóságért s szépségért, az isteninek bennem való térfoglalásáért kell áldozataimat meghoznom. Az embert a jóra nem társadalmi természete, hanem a lelki világában megnyilatkozó, superindividuális elem, az örök igazság s eszményi valóság, az Istenség, állítja be. Ez nem lefokozása a haza, nemzet s munka eszményeinek, hanem egy

magasabb, isteni zónába való beállítása. Gondolom, hogy e superindividuális elem és érték kihámozására maga a háború segít rá, – a háború, mely mikor összetör családot, nemzetet, életet, culturát, végre is nagy kín elé állítja az embert, az elé a kínozó gondolat elé, hogy tehát micsoda az életnek, a jósnak s az egész etikának értelme?! Az életnek értelme nem az élet, mely szétfolyik, mint a kiöntött pohár víz, – nem is a haza, melyet elveszthetünk, – nem is a nemzet, mely vértanúságra lehet hivatva, – nem is a cultura, mely a mi kézművünk; hanem az élet értelme a nagy, eszményi kötelességek teljesítése s az embernek a superindividuális eszménységbe való bekapcsolódása. Ha össze is török körülöttem s bennem minden, – ha el is vesztek hazát, nemzetet s életet, ez esetben is csak a hüvely török; ugyanakkor azonban a szellemi világ s az eszményi valóság nyilatkozhatik meg s érvényesülhet bennem s ez az én elemem, az én milieum és hazám.

Ezt a «felsőbb realitást» nem közelíti meg a rationalismus, bármilyen kiadásban jelenjék is

az meg; hiszen az a meggyőződése, hogy mindent meg lehet természettudományosan érteni, vagy tán még matematikai kifejezésre is hozni. Az ilyen philosophia egyáltalában sohasem jutott öntudatára annak, hogy ugyan mennyit is bírunk a valóságból fogalmainkkal megfogni s nem taksálja kellőképen azt a nagy tünetményt, hogy a biológiai folyamatok fölött bennünk eszménytlátó, törvényt megérző, istenképet fogalmazó szükségletek s ösztönök érvényesülnek, melyek reális, ható erők s nem hideg tükrözések s épen azért reális, de felsőbb valóságokkal való kapcsolódásokra utalnak. Hasonlóképen csődöt mondanak a történelmi materialismus triviális, bőbeszédű, de jelentéktelen magyarázatai, melyek az egész szellemi világot a termelés epiphaenomenonjának mondják s a vallás, erkölcs, jog, művészet változataiból azt következtetik, hogy a mi változik, annak önmagában reális tartalma nem lehet. A kiknek ily csinált, félszeg beállításuk van, azoknak az élet lényege a termelés vagyis kapálás, kaszálás, faragás, szövés, fonás, vályogvetés, építés, gyalulás, kalapácso-

láb, – azoknak a lét értelme a környező világgal való babrálás s a belső világ, az öntudat igényei s értékei csak légies, szellős superstructiói a kézimunkának. Ah, ezek a barbárok, kik semmi autonóm értéket nem fődöztek fel magukban! Lelkük, úgy látszik, megmerevült a gazdasági s társadalmi szükségességek s szenvedések Medusa-arczától s nem találtak az életben mást, mint azt, a mitől szenvedtek, s magában a munkában is csak szellemölő kényszer, csak önzéstől inspirált zsarolást láttak. Ezzel a philosophiával azután öntudatosakká akarják tenni a tömegeket is, de ez az öntudat a felületesség, a látszat, a képtelen mindent-megértés s a félműveltség átka alatt nyög s végre is a néplélek eldurvulására vezet. Mi minden vész el itt; mennyi erőszakot s bűnt követnek itt el a kedély s a végtelenbe s a mysticumba orientált lélek legmélyebb ösztönei ellen! A tárgyilagos ellentét az ilyen philosophia s a valóság közt a papíron ugyan csak lehetetlenséget jelent, de a lélekben ez szenvedést, hanyatlást, elsatnyulást s romlást okoz.

Az igazi cultura abban áll, hogy fölszabaddítsuk az öntudatokat egyrészt a túlzott s csinált spirituálizmusnak, de másrészt – s ez ép úgy szükséges – a fölvilágosultságnak babonájától, attól a képtelen hittől, hogy mindent értünk s hogy természettudományos alapon lehet construálni s megmagyarázni a szellemi életet s világot. Vannak spiritualista, de vannak rationalista babonák is, s óvakodnunk kell mindkettőtől. Babona, kín és csömör, ha mindenben csak szellemet s lelkeket látunk s nem keressük a materiális világ törvényszerűségét; babona, kín és csömör az a metaphysikai túltengés, az a spiritualista ájuldozás, mely a lélek összes csápjait a mysticismusba mártja; de a természetet a maga sajátosságában s anyagi autonómiájában meg nem fogja s meg nem érti; – mely csillagokat, bokrokat, forrásokat, barlangokat dsemonokkal népesít be, – mely zsémbes, durczás, majd megint jóindulatú manókkal dolgozik, – mely henyél és okoskodik, a helyett, hogy megfigyelne s tapasztalna, – mely végre is saját szellemi nagyságától ittasul

s mikor mindent saját kis lelkének ábrázatára s hasonlatosságára alakított át, nem vette észre, hogy maga is csak parány s végtelenül nagyobb a lét. De babona a racionalista világnézet is, mely szintén fölhörpinti a világot s elkészül vele, – mely nem látja a lét mélységeit, nem a friss, erőteljes psyche anyagra s mozgásra visszavezethetetlen adatait s mely az exact ismeretek varázsával s a külső, technikai cultura vásári zajával elfeledteti azt a csodavilágot, melyet az ember, mint *új adat*, hordoz magában. Úgy látszik, hogy a felvilágosultság e rossz kihatása elkerülhetetlen; úgy látszik, hogy a természet tüzetesebb ismerete s a technikai haladás térfoglalása az életet mindig valamiképen felületessé fogja tenni. Az ember ugyanis hatalomnak érzi magát; a törvényesség kimutatása jót tesz neki s fokozza öntudatát; a technika révén magához méltóbb, higienikusabb életmódot teremt magának; kiemelkedik sokféle nyomás alól s emeli az élet színvonalát: ugyanakkor azonban sok helytelen nézetbe s világnézeti megzavarodásba esik s elszakítja kapcsolatait a szellemi világgal.

E túlzásokkal szemben állnak az objectiv idealizmusnak mindenféle képviselői; ezek közé számítom Eucken Rudolfot is, az ő mystikus «Geisteswelt»-jével, azután Hamacher Emilt is, ki a metaphysikában egyesíti a philosophiát a religióval; de számítom mindazokat a metaphysikához hajló bölcseleket, kiknek az emberi öntudat a legnagyobb valóság, – kik abban új világot látnak, mely úgy hajt ki a nyers természetből, mint a virág a földből s melylyel úgy kell számolnunk, mint magasabbrendű s új értékeket állító, nagy ténynyel. Ezt az új elveken épülő s új erővel és energiákkal dolgozó szellemi világot nemcsak nem lehet visszavezetni természettudományos elemekre, hanem megfordítva, az emeli s vezeti a physist feljebb, az által, hogy felsőbb értékek s valóságok világát építi ki a természet alapjain.

Visszavezethetetlen voltát semmi sem hozza annyira öntudatunkra, mint az az ütközés az ideál s a valóság közt, mely az új elem föléptét jelzi s útjait jellemzi. Látjuk ugyanis, hogy a természet s az ethos nem két harmo-

nikus elem s útjaik nem párhuzamos vonalak. A világ folyásában szerepel ugyan az ethos is, de azért a világtörténés s az ethos távolról sem azonosíthatók egymással. Az ethos kimered a történeti rendből, mint valami, a mi nem fér el oda, – mint valami, a mi a physikai s a történeti rendben ki nem fejlődhetik s nem érvényesülhet végkép s azért egy felsőbb világet, egy folytatólagos érvényesülési étape-ot sürget. Tudom, hogy az ethost a világfolyásba mint elsőrendű erőt s tényezőt be kell állítani, – tudom, hogy a jog s igazság öntudata az energiáknak óriási erőforrása, – látom, hogy minden háborút, s a világháborút is, ideális célokért, jogokért s igazságért – pro aris et focis – akarnak vívni s arra törekednek, hogy legkegyetlenebb harcot is legszentebb meggyőződésnek ethikai ereje inspirálja, – azt is tudom, hogy magában a háborúban is nagyszerű ethos nyilatkozhatik meg s a küzdeket is ép a visszaállítandó rend tudata s a legfelsőbb eszmények tüze lelkesítheti: de az is bizonyos, hogy mind az élet harca, mind a csataterék küzdelme nem az ethos világa s

hogy ott mindenütt nem győz szükségképen az erkölcsi correctség s a lelki szépség, a mint-hogy nem győz szükségképen a jog, törvény és igazság sem. Lelkiség, igazság és jog letörhetik a physikai erővel szemben s a gondviselést sem lehet beugratni minden physikai hiány pótlására. De mindez nemcsak ne keserítsen el, hanem ellenkezőleg, mélyítse ki belátásunkat s igazítsa el érzéseinket és segítsen rá arra az objectiv idealismusra, hogy emeljük ki az erkölcsöt, a jogot s igazságot a maga sphaerájába s ne keverjük azokat össze a physis iszapjával, a történések ösztönös elemeivel s a sikertelenségek keserűségével. A szellemi javak mindennél magasabban, egy felsőbb világban állnak. Léérnek ugyan a sárba s a chaotikus kavardásba; de ott lent nincsenek otthon. Lehet a legszentebbért is harcolni s elbukni; lehet legtisztábbnak lenni s a közvéleményben besárosodni; lehet a legideálisabb érdekekért is síkra szállni s mégis az élet s a boldogulás feltételeitől elesni; lehel Istenfiának lenni s keresztre jutni. De hiszen ép ez lesz legkiválóbb jellege az eszménynek

az t. i., hogy világfölényes s hogy mindig győz; azonban csak a maga helyén, a maga fokozatán, vagyis a szenvedélyek, fegyverek, hatalmak, kereszték, akasztófák fölötti sphœrában. Az ethos mindig physisfölényes és világfölényes; ez az ő fémjelzése; ez mutatja, hogy hová való s hová visz.

Ugyanily következtetésre jutok, ha a jogot nézem. A jogot sem gyúrhatom ki a rögből s nem építhetem fel érczfalnak, ha csak a természetre alapozom, hanem át kell nyúlnom vele a transcendentális valóságba s nevezetesen a jog sanctióját nem az immanens valószerűségtől, hanem a transcendens szellemi valóságtól kell kérnem és várnom.

Kell a jognak sanctio. A jog s törvény csak úgy papiroson, helyesen megfogalmazva, kifogástalanul lehozva, azután megszavazva s intéző akaratnak declarálva, még nem jog, még nem törvény; ahhoz még az kell, hogy a jogot s törvényt tényleg hatalommá emeljük, – hogy valóságot adjunk neki, más szóval, hogy érvényesítsük.

S mi lesz az az érvényesítő hatalom? Nem

akarok abstract okoskodásokba bonyolódni; nincs is arra most szükség, mikor a világháborúban közvetlen tapasztalatok állnak rendelkezésünkre. Látjuk ugyanis, hogy mint roppan össze a «jus belli et gentium», bármily kifogástalan thésisekből legyen is az fölépítve s bármily pontosan határozza is meg mindazt, a mi szabad s nem szabad, hogy pl. katonákat ezerszámra is szabad pusztítani, de kutakat mérgezni nem szabad, – hogy a fegyveres erőt a hadsereg ellen használni szabad, de egyetlen védtelen gyermeket is megölni bűn, s mégis mit látunk? Azt, hogy az erőszak keresztülgázol mindenben, – hogy a nemzetközi papirosjogok szétmállanak, – hogy tehát hiábavaló a jog proclamálása, ha nincs sanctiója s ha híj jávai vagyunk ép annak a felső hatalomnak, mely a jogot mint az élet s az actió normáját keresztülvinné.

A publicisták közül többen, megdöbbenve a szomorú látványtól s megrémülve a háború jogának s a nemzetközi egyezményeknek megbízhatatlanságától, azt hirdették, hogy a háború jogát, a nemzetközi jogokat az által

kell biztosítani, hogy azokat tisztára a természet alapjaira, az ember jogaira vezetjük vissza, s ha ez alapon építjük föl azokat minden hozzáadás és czikornya nélkül – mondjuk – tiszta, természetjogi stílusban. Azt mondják, hogy a jognak igaznak, valószerűnek kell lennie s ezen a belső igazságon felépült jog mellé áll majd az egész emberiség s egy világ protestatiójával s érzelmi felzúdulásával akadályozza majd meg e jog megsértését. Hivatkoztak a görög amphyktioni szövetségre, mely háború esetére többi közt azt a határozatot hozta, hogy az ostromlott városoknak vízvezetékeit az ellenségnek nem szabad lerombolnia, s rámutattak arra, hogy mily távol áll ettől Anglia, mely ki akarja éheztetni Németországot.

Nos tehát, az amphyktioni szövetség culturmagaslatától ugyancsak távol estünk s a haladás és a nemzetközi lelkiismeret finomodása nem óvott meg minket a féktelen brutalitás térfoglalásától s az erőszaknak az egész vonalon elvvé való kikiáltásától. De ép e réven rájutunk arra a belátásra is, hogy a jognak

sanctiója nem a belső igazság, hiszen a mi belső eleme a jognak, azt a jog letörése által letöri az erőszak, hanem ezen kívül kell a jognak egy felsőbb, rajta kívül álló hatalomba való bekapcsolása. Nemcsak igazság kell hozzá, nemcsak nemzetközi megegyezés, hanem nemzetfölötti s emberiségfölötti valóság. Nem elég a jogot igazságra alapítani, hanem magát az igazságot kell egy felsőbb régióba beállítani!

Elárulom különben, hogy az amphyktionok szövetsége is Apolló akaratából hozta azt a határozatát, hogy a vízvezetékeket szétrombolni nem szabad. A törvény tehát egy felsőbb akaratba volt bekapcsolva; az eszme mögött az Istenség, a legfőbb valóság állt.

De szükség van az objectiv idealismus kapcsolataira a lélek hygienája miatt is. Ideális, felsőbb valóság nélkül minden ideológia csak látszat és kín s ezektől a tartalmatlan eszméktől a lelkek betegek lesznek s pessimismusba esnek. Ez a felsőbb valóság közvetíti számunkra a legnagyobb erkölcsi erőket, melyek a tisztességet, a hűséget, a lelkiismeret-

tességet s az igazi becsületet, a hősiességet s áldozatkészséget hordozzák. A világban nagy, irrationális hatalmak járnak s az embernek a munkán s küzködésen kívül sok fekete rémmel kell szembeszállnia, a milyenek az erény s a jóság kudarczai, az élet múlandósága és sikertelensége s a halál diadalmas hatalma. Ki ne ismerné saját tapasztalatából a lélek nagy szorongásait, mikor az élet szakadókaiból tör elő a «De profundis» s kiált a győzelmes jó után! E helyett pedig látja a térfoglaló enyészetet, az irrationális történés kegyetlenségét, a legjobbak tragikumát s érintkezésbe jut a physikai rosszal s az ethikai alávalóság sikereivel. Nincs az az ütközés a tenger hullámai s a parti szirtek közt, a milyen van a világ brutális hatalmasságai s a szellem közt, s bizonyára keményebbnek kell lennie a léleknek a gonosz ellen, mint a szirtnek a lázadó tengerörvények ellen; jobban bele kell kapaszkodnia organikus ösztöneivel s akarati elhatározásaival az elvek talajába, mint a hogy az erdő gyökérszeme kapaszkodik bele a sziklarésekbe, mikor az orkán rázza. S nekünk

nemcsak megálnunk, hanem támadnunk is kell s a támadást a szellemnek önjelétől kell intéznie. A szellemi fejlődésnek s haladásnak ugyanis első sorban a lélek reakcióira van szüksége; onnan, a lélek mélyéből kell kitörniök a zúgó viharoknak, melyek törnek, temetnek, de tisztítanak is; onnan kell kiindulnia a mélység árjának, a történelmet megrengető, új alakításoknak, a rendet teremtő világboronálásnak. «Míg a gyöngye sopánkodik, erdőt szánt az erős», – mondja a költő; de a lélek többet tesz; az nemcsak erdőt, hanem világot szánt; úgy szánt agyveleje karéjaival, mintha csak aczélekék volnának, s úgy repeszt szíve energiájával szirteket, mintha csak érzéketlen vas-ék volna az a szív.

Erre a munkára a subjectiv idealismus, mely a levegőben lóg abstractióival, s úgyszintén a rationalista ideológiák képtelenek, mert jöhetnek ezek is constatalják a rosszat s szembe is szállnak vele, de le nem győzik azt. Constatalják, hogy van rossz s hogy az önmagunknak s a létnek véges természetéből, továbbá az anyagi s szellemi világnak ellenté-

tességéből és végre az ideálnak s a durva valóságnak összeütközéseiből folyik; – constatai) ák, hogy jóval s rosszal van átítatva a lét s hogy a tragikum emberi kategória; de nem nyitnak kilátásokat a rossznak legyőzésére. Ezzel szemben egészen másképp áll bele a problémába az objectiv idealismus; nála a győzelmes hatalom a jó, melyet a rossz szolgál. Az erkölcsi világ összes motívumai harcra s ellenkezésre vannak a rosszal szemben rendeltetve, de nem abstract kategóriák vagy organikus ingerek miatt, hanem a jóságnak, szépségnek, lelkiségnek objectiv valósága miatt, melylyel szemben a rossz csak végesség, csak tagadás és hiány. Ezért azután nem botránkozunk meg azon sem, hogy van rossz, miután tudjuk, hogy a rossz fölött van a jó s hogy ez az objectiv jóság képesít fölényre minden kínban s bajban. Az sem fog megrendítem az ideális valóságokba vetett meggyőződésünkben, hogy sok a sikertelenségük és kudarczuk s lassú a térfoglalásuk; mert a legfölségesebbhez küzdve s bízva kell föltekintnünk, mondván: Eszmények, ti vagytok;

kell lennetek; közöm van hozzátok; igézetetek s befolyástok alatt állok! Az érthetlenségből, az élet ürességének örvényeiből s ép az ideálok okozta szenvedésekből a világfölényes lelkiségbe menekülünk s megmentjük az emberiség szükséges ideáljait, nem az emberinek s a tapasztalatszerűnek, hanem az isteninek megragadása által.

Ha pedig kérdik, hogy mi az a szellemi valóság, melynek az ideálok csak emberi fogalmi kifejezései, – hogy mi az a világfölényes lelkiség, – mi a lélek, Isten t erre azt kell felelnem, hogy azt sajátlagos, tüzetes fogalmakkal minden tekintetben meghatározni nem bírjuk, épen azért nem, mert az egy fölöttünk álló létszerűség, de elég róla tudunk annyit, hogy szellemi valóság, erő és élet, melybe bele vagyunk kapcsolva. Azért nyilatkoznak róla oly tartózkodólag philosophusaink s azért faggatják – gondolom, teljesen hiába – Euckent is, hogy mondja meg, mi az az ideális objectiv valóság. «Geisteswelt», – feleli, – «superindividuális, szellemi valóság», mondják mások; s ez persze

elég, mert a földolog most nem az, hogy tüzetes meghatározásában mint fest az a felsőbb világ, hanem az, hogy nem subjectiv eszme s nem ideológia, hanem valóság.

Ez a szellemi valóság, ez a fölöttünk álló s nekünk parancsoló fölényesség, mely igazságokban, követelményekben, törvényekben s erőkbén érezteti meg magát, – ez a felsőbb valami, a mi az egészet átjárja s tele van fény nyel, meleggel, csengéssel és harmóniával, maga felé igazítja az öntudatra ébredt életet, mely czélt, értelmet s értékeket keres. Ez a lelkiállapot kezdetben mint elégedetlenség és sejtelem jelentkezik bennünk; azután pedig egyre fejlik s ösztönzi a lelket; tisztább, jobb meglátásokban részesíti; azután vonzza s fölkínálja mértékeit és motívumait s minél készségesebben veszi s fogadja ezeket az ember, annál inkább fejlik benne, szinte szemlátomást, az erkölcsi, az igazán szellemi öntudat tartalma. Az istenség mint immanens jószág, tisztaság, szépség s eszményiség tért foglal az öntudatban s a lélek kifejlik nemes gondolkozásban s érzésben.

Az eszmények superindividuális valóságával szemben úgy nézem a világban küzködő, ösztönös embert, mint a nyirkos földben rejlő gyökeret vagy tulipánhagymát, melynek egy finomabb, átlátszóbb s ugyanakkor kimondhatatlanul szebb s gazdagabb milieube, t. i. a levegőbe s napsugárba kell bele nőnie. Földes gyökérszámba jönnek az emberben a természet, a physiologiai s biológiai nyers adatok s az életfolyam energiája; ez mind természet s nem cultura. A cultura pedig egy új világ, még pedig a lélekgyökérnek a szellemi világba, az etnikai s vallásos, mystikus öntudatba, ebbe az átlátszó s páratlanul gazdagabb milieube való belenyiladozása. Mikor ebbe behatol, akkor áttöri a természetes létnek s a nyers természet adatainak földkérgét s a finomabb, ideális valóság érintéseitől új világosságoknak és fényeknek meglátójává s új indítások és vonzások megőrzőjévé válik. Ott kapcsolatban áll már nemcsak a földdel s a reális világgal, hanem az élet s a szépség superindividuális, sőt supermondialis, magának a legmagasabb égnek napsugaras miliejével. Ezt a milieut mint lelki levegőt s napvilágot

képzelem s úgy hívom, hogy Isten, szellem, lélek, objectiv eszményiség, eszményi valóság.

Ebbe az objectiv metaphysicumba van bekapcsolva az öntudat s viszont ez az objectiv eszményesség mint erkölcsi tisztaság, nemesség, előkelőség s hősiesség vegyül bele a legközöségesebb életbe is. Átjárja az embert, a ki átadja magát neki, mint a delejesség a földet s új világosságokkal szórja tele lelkét, mint az északi fény a sarkok hosszú-hosszú, sötét éjszakáit. Mennyi feszítő-erő, mennyi életet-halált legyőző dacz és kitartás, mennyi szívós akarat s aczélos hősiesség való belőle?! Ki tudja azt mind elgondolni? Azt tapasztalni kell! Mily finomságokat s fényes árnyalatokat, a belső ember mily intim silhouette-jeit vetítette ki magából az erkölcsi érzés s megérezttette a durvább emberre] is, hogy az erkölcsi érzések világa autonóm, souverain, jóllehet még csak feszlő-félben levő új világ.

E bennünk nyiladozó új világot nem lehet tagadnunk tapogatózó philosophiánk, küzködő erkölcsiségünk, chaotikus világlétünk ellenére. Nem szabad attól ijedeznünk, hogy

a physiologiai, biológiai s pszichologiai valóság fölött, szóval, hogy öntudatunk fölött egy finomabb milieu, a létnek felsőbb fokozata kerül el. A jobb indulatú ember is megijedhet néha a lélek sajátos tragikumától, t. i. hogy mindegyikünk nagyobb önmagánál; őt is ijeszthetik a végtelenbe nyíló perspektívák s valahogyan idegennek érezheti ezt a benne kikelni akaró életet. Úgy van vele, mint a hogy a tojássárgája lenne, ha esze támadna s kezdené észre venni, hogy sejtelmes fejlődésnek erői jelentkeznek benne, s új csomósodások s új alakulások feszítik a tojáshéjat; szóval a gondolkozó tojássárgája megijedne, mikor észrevenné, hogy egy transcendentális, buroktörő s a tojáshéjon túl új alakban élni akaró valóság izeg-mozog benne. Így vagyunk mi is az objectiv ideáloknak bennünk megnyilatkozó valóságával szemben. Ne vékonjdt-suk össze azokat abstract fogalmakká, – ne hutsük le hevüket ideológiai tükrözésekké, hanem tartsuk tiszteletben s érezzük meg rajtuk sok-sok érthetetlen élem ellenére a felsőbb, szellemibb alakokat kereső létnek tapogatózását.